

درآمدی بر
فلسفه های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی

محمد داودی

محمد هشتی

سعید بهشتی

داودی، محمد، -

درآمدی بر فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی / محمد داودی، محمد بهشتی و سعید بهشتی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۹. هجده، ۴۴۶ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۴۵؛ علوم تربیتی: ۵۲) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۲۳۵۹؛ علوم تربیتی: ۱۶۵)

ISBN: 978-600-298-316-9

بها: ۵۸۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۴۳۳] - ۴۳۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. اسلام و آموزش و پرورش -- آزمون‌ها و تمرین‌ها (عالی).

۲. Islamic civilization -- Examinations, questions, etc (Higher) ۳. تمدن اسلامی. ۴. Islamic civilization.

۵. تمدن اسلامی -- آزمون‌ها و تمرین‌ها (عالی). ۶. Islamic civilization -- Examinations, questions, etc. (Higher).

الف. بهشتی، محمد، ۱۳۳۳ - ب. بهشتی، سعید، ۱۳۴۲ - ج. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی. د. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. هـ. The Center for Studying and Compling. و. عنوان. University Books in Humanities (SAMT). Institute for Research and Development in the Humanities

۲۹۷/۴۸۳۷

Bt ۳۰/۱۸

۷۲۶۶۰۶۸

شماره کتاب‌شناسی ملی

درآمدی بر فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی

مؤلفان: محمد داودی، محمد بهشتی و سعید بهشتی

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبجان

قیمت: ۵۸۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۷۱۱۱۳۰۰ (انتشارات ۳۷۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه: تهران، روبه‌روی دانشگاه تهران، حد فاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع تجاری-اداری پارسا، واحدهای ۲۰۱ و ۷ و ۸، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۰۶۶۴۰۸۱۴۵-۶۶۴۰۸۱۲۰

۶۶۴۰۱۷۸۵۷ (فروشگاه)، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

info@samt.ac.ir

www.samt.ac.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
----------	---

بخش اول: فلسفه مشاء و تعلیم و تربیت

مقدمه	۷
-------	---

فصل اول: مبانی فلسفی تعالیم و تربیت مشاء

مبانی معرفت‌شناختی مشاء	۱۳
چیستی معرفت	۱۳
امکان معرفت	۱۴
انواع معرفت	۱۵
معرفت بی‌واسطه و معرفت باواسطه	۱۵
معرفت نظری و عملی	۱۷
ابزارهای کسب معرفت	۱۷
حواس	۱۸
عقل	۱۹
وحی	۲۰
ملاک اعتبار معرفت	۲۱
چگونگی اثبات اعتبار معرفت	۲۳
خلاصه مبحث	۲۶
پرسش‌ها	۲۷
مبانی هستی‌شناختی (وجود، خداوند، جهان)	۲۸
گفتار اول: مبانی وجودشناختی	۲۸

۲۸	 مفهوم موجود
۲۹	 انواع موجودات
۳۰	 مراتب موجودات
۳۱	 گفتار دوم: مبانی خداشناختی
۳۱	 مفهوم واجب الوجود و اثبات آن
۳۳	 صفات واجب الوجود
۳۳	 گفتار سوم: مبانی جهان‌شناختی
۳۳	 حدوث جهان
۳۴	 هدف خدا از آفرینش جهان هستی
۳۶	 ترتیب و چگونگی آفرینش
۳۹	 نام انسان
۴۱	 خلاصه میبحث
۴۲	 پرسش‌ها
۴۳	 مبانی انسان‌شناختی
۴۳	 چیستی نفس
۴۴	 وجود نفس
۴۵	 تجرد، بقا و معاد نفس
۴۶	 رابطه نفس و بدن
۴۶	 حدوث نفس
۴۷	 قوای نفس
۴۸	 قوای نباتی نفس ناطقه
۴۸	 قوای حیوانی نفس
۴۹	 قوای ناطقه نفس انسانی
۵۰	 سازگار فعالیت نفس
۵۴	 کمال نفس
۵۵	 خلاصه میبحث
۵۶	 پرسش‌ها
۵۷	 مبانی اخلاق‌شناختی
۵۷	 چیستی سعادت
۶۰	 مراتب سعادت
۶۱	 تغییرپذیری خلقیات
۶۲	 مراتب ادب‌پذیری
۶۳	 نیاز به مربی
۶۳	 راه دستیابی به سعادت
۶۶	 طبقه‌بندی روان‌شناختی مردم

۶۷	خلاصه مبحث
۶۸	پرسش‌ها

فصل دوم: ماهیت و عوامل تعلیم و تربیت

۶۹	ماهیت تعلیم و تربیت
۷۳	عوامل تعلیم و تربیت
۷۳	معلم و مربی
۷۵	سلسله‌مراتب معلمان
۷۸	وظایف و ترکی‌های معلم و مربی
۸۲	دستار
۸۳	خانواده
۸۵	رسانه (شعر) - داستان
۸۵	حکومت
۸۷	خلاصه مبحث
۸۸	پرسش‌ها

فصل سوم: اهداف محتوای تعلیم و تربیت

۹۱	اهداف تعلیم و تربیت
۹۳	هدف غایی تعلیم و تربیت
۹۵	اهداف واسطی تعلیم و تربیت
۱۰۱	جامعیت اهداف واسطی تعلیم و تربیت
۱۰۵	رابطه اهداف واسطی تعلیم و تربیت با یکدیگر
۱۰۶	محتوای تعلیم و تربیت
۱۱۲	خلاصه مبحث
۱۱۳	پرسش‌ها

فصل چهارم: روش‌ها و مراحل تعلیم و تربیت

۱۱۵	روش‌های تعلیم و تربیت
۱۱۵	روش‌های آموزش
۱۱۶	مخاطبه (گفتگو)
۱۱۶	احتذاء (تقلید)
۱۱۷	تلقین
۱۱۷	تمرین و تکرار
۱۱۸	پرسش و پاسخ
۱۱۹	شرح و توضیح

۱۱۹	شعر.....
۱۲۰	شیوه‌ها و فنون آموزش.....
۱۲۱	روش‌های تربیت.....
۱۲۱	روش‌های حفظ سلامت نفس.....
۱۲۱	برگزیدن دوستان شایسته و معاشرت با صاحبان فضائل.....
۱۲۲	برگزیدن معلم و مربی مهذب.....
۱۲۳	حاضر نشدن در مجالس نامناسب.....
۱۲۳	اقدام نکردن به اعمال ناشایست هرچند کوچک.....
۱۲۴	تحریک نکردن قوه شهویه و غضبیه.....
۱۲۴	آمادگی برای مقابله با شهوت و غضب برانگیخته شده.....
۱۲۴	روش‌های تربیت دیگران.....
۱۲۴	بارر سازی و انگیزه‌سازی.....
۱۲۶	ترغیب و تشویب.....
۱۲۶	تنبيه و تشويف.....
۱۲۹	شعر به منزله ابزار آرزو رسانی‌ها.....
۱۲۹	مراحل تعلیم و تربیت.....
۱۳۱	تعلیم و تربیت پیش دبستانی.....
۱۳۲	تعلیم و تربیت عمومی.....
۱۳۴	تعلیم و تربیت تخصصی و عالی.....
۱۳۶	خلاصه مبحث.....
۱۳۷	پرسش‌ها.....

بخش دوم: فلسفه اشراق و معارف و تربیت

۱۴۱	مقدمه.....
-----	------------

فصل پنجم: مبانی فلسفی تعلیم و تربیت اشراق

۱۴۴	الف) مبانی معرفت‌شناختی.....
۱۴۵	۱. تعریف علم و معرفت.....
۱۴۶	۲. ماهیت و حقیقت علم و معرفت.....
۱۴۷	۳. اقسام معرفت.....
۱۴۹	۴. امکان معرفت.....
۱۵۰	۵. ابزار معرفت.....
۱۵۴	۶. معیار معرفت.....
۱۵۵	۷. شرایط معرفت.....

۱۵۷	خلاصه مبحث.....
۱۵۸	پرسش‌ها.....
۱۵۹	ب) مبانی هستی‌شناختی (وجود، خدا و جهان).....
۱۶۰	گفتار ۱: مبانی وجودشناختی (نورشناسی).....
۱۶۰	۱. معنا و مفهوم نور.....
۱۶۱	۲. ویژگی‌های نور.....
۱۶۳	۳. حقیقت نور.....
۱۶۴	۴. کاربردهای واژه نور در آثار سهروردی.....
۱۶۴	۵. فلسفه فلسفی نظام نوری.....
۱۶۵	گفتار ۲: مبانی خداشناختی (نورالانوار).....
۱۶۷	گفتار ۳: مبانی جهان‌شناختی (مراتب نظام نوری).....
۱۶۷	۱. تعداد عوالم وجود.....
۱۶۸	۲. چگونگی پیش‌بینی سلسله مراتب موجودات.....
۱۷۱	۳. ویژگی‌های نظام نوری.....
۱۷۳	خلاصه مبحث.....
۱۷۳	پرسش‌ها.....
۱۷۵	ج) مبانی انسان‌شناختی.....
۱۷۶	۱. تعریف نفس.....
۱۷۷	۲. هویت نوری نفس.....
۱۷۸	۳. تجرد نفس.....
۱۷۹	۴. جاودانگی نفس.....
۱۸۰	۵. مختصات نفس.....
۱۸۱	۶. مختصات بدن.....
۱۸۲	۷. ارتباط متقابل نفس و بدن.....
۱۸۴	۸. کمال نفس.....
۱۸۵	خلاصه مبحث.....
۱۸۷	پرسش‌ها.....
۱۸۸	د) مبانی اخلاق‌شناختی.....
۱۸۹	۱. مفهوم و ماهیت اخلاق.....
۱۹۱	۲. پایه‌های اخلاق در فلسفه اشراق.....
۱۹۲	۳. اهداف اخلاق.....
۱۹۵	۴. معیار اخلاق.....
۱۹۷	۵. فضائل بنیادین در نگاه سهروردی.....
۱۹۹	۶. ردائیل بنیادین.....
۲۰۱	خلاصه مبحث.....

۲۰۲	پرسش‌ها
۲۰۳	ه) مبانی سیاسی اجتماعی
۲۰۳	۱. ضرورت همیاری اجتماعی
۲۰۴	۲. ضرورت سیاست و تدبیر
۲۰۵	۳. بافت نظام سیاسی
۲۰۷	۴. آسیب‌شناسی در نظام سیاسی
۲۰۷	۵. نیازهای بنیادین جامعه مدنی
۲۰۹	خلاصه مبحث
۲۱۰	پرسش‌ها

فصل ششم: ماهیت و عوامل تعلیم و تربیت

۲۱۲	۱. تربیت چیست؟
۲۱۴	۲. تجزیه و تحلیل تربیت
۲۱۷	۳. امکان تربیت
۲۱۸	۴. عوامل تعلیم و تربیت
۲۲۶	خلاصه مبحث
۲۲۶	پرسش‌ها

فصل هفتم: اهداف و محتوای تعلیم و تربیت

۲۲۷	الف) اهداف تعلیم و تربیت در فلسفه اشراق
۲۲۹	هدف غایی تربیت
۲۳۲	اهداف واسطی
۲۳۲	۱. اهداف علمی آموزشی
۲۳۴	۲. اهداف اعتقادی ایمانی
۲۳۴	۱-۲. وجود خدا شک‌بردار نیست
۲۳۵	۲-۲. توحید افعالی
۲۳۵	۲-۳. صفات باری تعالی
۲۳۶	۲-۴. اعتقاد به معاد
۲۳۷	۲-۵. اعتقاد به وحی و نبوت
۲۳۸	۲-۶. التزام قلبی و عملی به دستورهای دینی
۲۳۸	۲-۷. کسب رضایت و محبت الهی
۲۳۹	۳. اهداف اخلاقی
۲۳۹	۳-۱. خودشناسی
۲۴۰	۳-۲. هدایت و پرورش نفس
۲۴۱	۴. اهداف شهودی

۲۴۳	۵. اهداف زیستی.....
۲۴۳	۵-۱. استعمال.....
۲۴۴	۵-۲. اعتدال.....
۲۴۴	۵-۳. سلامت بدن.....
۲۴۵	ب) محتوای تعلیم و تربیت در فلسفه اشراق.....
۲۴۵	۱. تعریف.....
۲۴۶	۲. ویژگی‌های مواد آموزشی در فلسفه اشراق.....
۲۴۶	۲-۱. رعایت اولویت‌ها.....
۲۴۷	۲-۲. استفاده از تجارب و میراث گذشتگان.....
۲۴۸	۱-۳. توجه به فراگیری آموزه‌های رایج و متعارف.....
۲۴۹	۴-۳. چگونگی ارائه مواد آموزشی.....
۲۴۹	خلاصه مبحث.....
۲۵۰	پرسش‌ها.....

فصل هشتم: روش‌ها و مراحل تعلیم و تربیت از منظر فلسفه اشراق

۲۵۱	الف) روش‌های خودتربیتی.....
۲۵۲	۱. آموختن و یاد گرفتن.....
۲۵۳	۲. تلقین.....
۲۵۵	۳. تکرار و تمرین.....
۲۵۶	۴. مراقبه و محاسبه.....
۲۵۷	۵. یاد مرگ و قیامت.....
۲۵۸	۶. خلوت و ذکر و فکر.....
۲۶۰	۷. مدیریت در خوردن، خفتن و گفتن.....
۲۶۱	ب) روش‌های دیگر تربیتی.....
۲۶۱	۱. روش اسوه‌سازی.....
۲۶۳	۲. بهره‌برداری از تمثیلات.....
۲۶۴	۳. تمرین و تکرار.....
۲۶۶	۴. داستان‌سرایی.....
۲۶۸	۵. آراسته‌سازی.....
۲۷۴	خلاصه مبحث.....
۲۷۵	پرسش‌ها.....

پیشگفتار

یکی از خواسته‌های اصلی مردم و رهبر انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمه الله و پس از ایشان مقام معظم رهبری، که در شعارهای اساسی انقلاب اسلامی نیز برجسته و آشکار بود، استقلال است: استقلال سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، صنعتی و... . تحولات سی و چند ساله پس از پیروزی انقلاب اسلامی به‌خوبی نشان داد که حفظ استقلال کشور به مراتب سخت‌تر و طاقت‌فرساتر از به دست آوردن آن است و دشمنان استقلال و عزت کشور از هر حربه‌ای برای نابودی آن استفاده می‌کنند. تحمیل جنگ هشت ساله، به راه انداختن جنگ تبلیغاتی، تحریم اقتصادی و علمی و فرهنگی، و به راه انداختن موج ایرادها و نمونه‌های برجسته‌ای از تلاش دشمنان در این زمینه است.

پیگیری و تحلیل این تحولات، متفکران و اندیشمندان جامه‌دار این نتیجه می‌رساند که نگهداری استقلال کشور - که برای به دست آوردن آن هزینه‌ای سنگین پرداخت شده، که تنها بخشی از آن را تقدیم هزاران شهید و مجاهدت‌های جانکاه مبارزان و انقلابیون تشکیل می‌دهد - جز با استقلال علمی ممکن نیست. تولید نظریه‌های علمی بومی در زمینه‌های گوناگون از علوم انسانی گرفته تا علوم تجربی، مهم‌ترین و بلکه تنها راه برای مقابله با حربه‌های دشمنان استقلال و عزت کشور است. تحریم اقتصادی در صورتی کارگر می‌افتد که اقتصاد کشور ضعیف و ضربه‌پذیر باشد. و تنها راه برای تقویت اقتصاد کشور و مقاوم کردن آن، تولید نظریه‌های اقتصادی متناسب با شرایط و ویژگی‌های خاص کشور است. استقلال سیاسی هنگامی در معرض خطر قرار می‌گیرد که دولت‌های برآمده از خواست مردم نتوانند نیازهای مردم را در حد متعارف تأمین کنند و این توانایی هنگامی حاصل می‌شود که نظریه‌ای کارآمد

برای حل مشکلات مدیریتی کشور تدوین شده باشد؛ بنابراین، از میان ابعاد مختلف استقلال، بعد استقلال علمی از همه مهم‌تر و اساسی‌تر است؛ زیرا حفظ استقلال کشور در ابعاد سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و مانند آن وابسته به استقلال علمی است و ثمره استقلال علمی تولید دانش بومی برای حل مشکلات و تأمین نیازهای مادی و معنوی مردم در ابعاد گوناگون است. بدیهی است استقلال علمی به معنای حصارکشی به دور متفکران و اندیشمندان و منزوی بودن از جریان‌های علمی دنیا نیست؛ چراکه ارتباط با جریان‌های علمی مقدمه و شرط لازم برای استقلال علمی است.

در میان رشته‌های گوناگون علمی، تعلیم و تربیت یکی از رشته‌های مهم و سرنوشت‌ساز است، از این جهت که بقا و رشد یک جامعه، به منزله صاحب و حامل فرهنگ و تمدنی خاص، بر عهده تعلیم و تربیت آن جامعه است. تعلیم و تربیت است که جهان‌بینی، باورها و ارزش‌های جامعه را به نسل‌های متقل می‌کند؛ تعلیم و تربیت است که هویت خاص یک جامعه را در فرزندانش پرورش می‌دهد؛ تعلیم و تربیت است که باورها و ارزش‌ها را اصلاح، معایب فرهنگ جامعه را از میان می‌برد و موجب‌ت‌رشد و اعتلای آن را فراهم می‌آورد. از این‌رو، تولید نظریه تربیتی و دانش تربیتی برآمده از فرهنگ جامعه سازگار با آن یکی از ضرورت‌های ابتدایی برای حفظ استقلال یک جامعه است.

در مسیر تولید دانش تعلیم و تربیت اسلامی ایرانی، نخستین گام پی‌افکندن فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی ایرانی است؛ زیرا فلسفه تعلیم و تربیت مبادی و مفاهیم اساسی دانش تعلیم و تربیت و روش تحقیق در آن را معین می‌کند و زمینه را در یک کلام، نقشه و مصالح لازم را برای تولید و تولد آن فراهم می‌آورد.

فلسفه تعلیم و تربیت بیش از هر چیز با فرهنگ جامعه سر و کار دارد. پدیده‌ای ریشه‌دار و دیرپاست و در گذر زمان تحولات بسیاری را از سر گذرانده است. به همین جهت، بازخوانی میراث فرهنگی گذشته جامعه اسلامی ایرانی، که دست‌کم بخش اعظم آن، در مکتب‌های فلسفی متعلق به این مرز و بوم تجلی پیدا کرده، برای تدوین فلسفه تعلیم و تربیت ایرانی اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است. خوشبختانه سه مکتب فلسفی بزرگ در تمدن اسلامی به‌وجود آمده و رشد کرده که از میان آنها دو مکتب فلسفی به دست دانشمندان ایرانی پایه‌گذاری

شده و افراد شاخص مکتب دیگر نیز ایرانی بوده‌اند و این زمینه‌ای بسیار مناسب برای بازخوانی این سه میراث گران سنگ فلسفی ایرانی اسلامی را فراهم می‌آورد.

با عنایت به ضرورت پیش گفته، در سال ۱۳۸۷ طرح تدوین «فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن ایرانی اسلامی» در گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تصویب شد. این طرح، متناظر با سه مکتب فلسفی مشاء، اشراق و صدرایی، سه بخش اساسی دارد: فلسفه تعلیم و تربیت مشائی، فلسفه تعلیم و تربیت اشراقی و فلسفه تعلیم و تربیت صدرایی.

این اثر که نقد مآرِب دانش و معرفت می‌شود، تلخیصی است از آن طرح پژوهشی که در سه بخش تنظیم شده است: فلسفه تعلیم و تربیت مشائی، فلسفه تعلیم و تربیت اشراقی و فلسفه تعلیم و تربیت صدرایی. در هر بخش، مبانی تعلیم و تربیت - شامل مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و اخلاق‌شناختی - ماهیت و عوامل تعلیم و تربیت، اهداف و محتوای تعلیم و تربیت، ارزش‌ها و مراحل تعلیم و تربیت بررسی شده است. بخش دوم توسط حجت‌الاسلام والمسلمین محمد بهشتی؛ بخش سوم توسط حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سعید بهشتی و بخش اول توسط اینجانب تدوین شد. است. دو بخش اول، یعنی فلسفه تعلیم و تربیت مشاء و اشراق، پیش از این در چهار مجله توسط انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شده است و بخش سوم نخستین بار در این کتاب عرضه می‌شود.

این اثر که به عنوان کتاب درسی برای دو واحد درسی تدوین شده، در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در درس‌های «مکتب‌ها و آرای تربیتی» و «فلسفه تعلیم و تربیت» و عناوین نزدیک به آن قابل استفاده است. هدف از تدوین این اثر آشنایی دانشجویان و دانش‌آموختگان فلسفه تعلیم و تربیت با مبانی و مسائل تعلیم و تربیت در سه مکتب مشاء، اشراق و حنبل است. انتخاب مباحث و نوع نگارش به گونه‌ای است که فراگیران هرچه آسان‌تر و بهتر مطالب را درک کنند و به ذهن بسپارند؛ از این رو، در پایان هر فصل خلاصه مباحث و نیز پرسش‌هایی در مورد آن فصل آورده شده است تا دانشجویان محترم پس از فراگرفتن هر فصل مروری بر مباحث داشته باشند و بتوانند به سؤالات مطرح شده پاسخ گویند و از رسیدن به اهداف آموزشی اطمینان حاصل کنند.

در پایان بر خود فرض می‌دانم از حجت‌الاسلام والمسلمین محمد بهشتی و حجت‌الاسلام دکتر سعید بهشتی که زحمت تدوین بخش دوم و سوم را تقبل کردند و از

حجت‌الاسلام دکتر نوذری که زمینه را برای تدوین این اثر تهیه کردند و نیز از گروه علوم تربیتی سازمان «سمت» که با ارزیابی تخصصی به بهبود ساختار و محتوای کتاب یاری رساندند و همچنین دفتر قم این سازمان به سبب تعامل مؤثر در به انجام رسیدن اثر حاضر صمیمانه سپاسگزاری کنم. امید است این اثر مورد توجه استادان و دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به علوم تربیتی قرار گیرد و ما را از دیدگاه‌های خود بهره‌مند کنند.

شهر مقدس قم

محمد داودی

مجری طرح

www.ketab.ir